

Een morele gemeenschap? Het christelijk-historische partijleven

Het bestaan van de CHU tijdens het interbellum werd gekenmerkt door een intrigerende paradox. De Unie bezat namelijk een relatief lage organisatiegraad en een gering aantal nevenorganisaties terwijl de partij, op de RKSP na, in electoraal opzicht over de stabielste aanhang beschikte. Deze paradox springt nadrukkelijker in het oog wanneer we de CHU vergelijken met die andere Nederlandse notabellenpartij, de Vrijheidsbond. Deze liberale partij leed tijdens het interbellum verkiezingsnederlaag op verkiezingsnederlaag en gleed langzaam weg in onbeduidendheid.

De vraag rijst natuurlijk hoe de Unie erin slaagde de leden en kiezers aan zich te binden. Over de kiezers valt bij gebrek aan kiezersonderzoeken weinig te zeggen, maar over de leden des te meer. Daarom zal in dit hoofdstuk aandacht worden besteed aan het lokale en nationale partijleven. Het onderscheid tussen lokaal en nationaal partijleven dient niet enkel het gemak want het betreft ook twee geheel verschillende niveaus. Aan het nationale partijleven namen de prominenten en het actieve kader uit de lokale en regionale afdelingen deel. Het lokale partijleven zag er vaak heel anders uit. Daar moesten de afdelingsbesturen aan de in de regel niet bijster geïnteresseerde leden trekken om iets van een partijleven van de grond te tillen.

Een belangrijke rol bij de binding van leden en kiezers aan de CHU was voor de Nederlandse Hervormde Kerk weggelegd. De CHU was geen kerkelijke partij en bezat geen exclusieve binding met een kerkgenootschap, zoals de RKSP of de ARP. Wel lag het electorale zwaartepunt van de CHU in het orthodoxe deel van de hervormde kerk. Daarom zullen ook de meer alledaagse aspecten van de relatie tussen CHU en hervormde kerk aan de orde komen.

Lokaal partijleven. De CHU in Delft

Op 10 juni 1918 kwamen in Delft 26, in de notulen als geestverwanten omschreven, personen bijeen om een christelijk-historische kiesvereniging op te richten.¹ Het

initiatief tot de oprichting was genomen door een commissie bestaande uit dominee A. Klinkenberg, de conservator van de Technische Hogeschool W. Mandersloot en J.M. Wijnstra. De kiesvereniging tooide zich met de naam 'Voor Vaderland en Vorstenhuis'. Aangezien de band met de CHU hierin onvoldoende tot uitdrukking kwam, werd de naam in 1920 veranderd in Christelijk Historische Unie, afdeling Delft Voor Vaderland en Vorstenhuis.²

Onder het districtenstelsel werd Delft al gedurende twintig jaar in de Tweede Kamer vertegenwoordigd door een antirevolutionair. Uitgezonderd in 1897 had er nooit een christelijk-historische kandidaat aan de verkiezingen deelgenomen. Voor het oprichten van een kiesvereniging bestond aanvankelijk dan ook weinig aanleiding. Met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging veranderde dat. De CHU moest nu ook in Delft stemmen gaan werven. Door de relatief late oprichting van de kiesvereniging – de verkiezingen vonden al op 3 juli plaats – was er weinig gelegenheid tot het voeren van propaganda. Het verkiezingsresultaat stelde dan ook teleur: slechts 3,4% van de geldige stemmen tegenover 6,6% nationaal. Potentie voor groei bestond er echter wel in Delft. In 1922 behaalde de CHU 10,4% tegenover 10,9% nationaal en in 1933 8,4% tegenover 9,1%. Een bolwerk zou Delft nooit worden, maar na 1918 leverden de verkiezingen gemiddelde resultaten op.

Het aantal leden nam na de oprichting snel toe. In augustus 1918 telde de kiesvereniging 50 leden, in 1919 al 131. In 1922 schoot het ledenaantal door tot 232. Dit zou het vooroorlogse hoogtepunt blijken te zijn. Daarna schommelde het aantal steeds tussen de 180 en 220, terwijl het na 1933 langzaam terugliep tot 145 in 1937. Dit betekende dat de organisatiegraad steeds zo rond de 10% lag. Hoewel een ledental van rond de 200 voldoende basis zou moeten bieden voor een geanimeerd partijleven, was daar in Delft niet echt sprake van. Al vanaf de oprichting liet de opkomst bij ledenvergaderingen te wensen over. Meestal bezochten ongeveer vijftien tot dertig leden een vergadering, waarbij dan ook de bestuursleden gerekend waren. Wanneer meer dan dertig personen present waren, werd over een goede opkomst gesproken. In 1937 schreef voorzitter G.J. Sniijders 'dat Delft niet afwijkt van het beeld, dat ons bijna overal uit den lande geteekend wordt en dat zich met enkele regels als volgt laat beschrijven. Matig, soms zeer matig vergaderingbezoek. Eenige "getrouwen". Een kern die het werk doet.'³ Hierbij moet wel aangetekend worden dat de CHU in de tweede helft van de jaren 1930 te kampen had met teruglopende ledenaantallen en teleurstellende verkiezingsresultaten, waardoor de animo onder de leden om zich voor de partij in te zetten niet zal zijn toegenomen. Niettemin paste de verzuchting van Sniijders in een lange reeks die al in 1918 was ingezet.

Voor een verklaring van de geringe participatie van de meeste leden moet eerst gewezen worden op het grote aantal verenigingen waartussen de CHU in 1918 een plaatsje moest zoeken. In een korte terugblik op het kerkelijke verenigingsleven in Delft uit 1937 wees dominee A. de Voogd op een enkele jaren tevoren uitgegeven kerkelijk jaarboekje waarin ongeveer 100 verenigingen vermeld stonden van zuiver

hervormde of ‘inter-kerkelijk-protestantschen aard.’⁴ Deze waren niet allemaal even vitaal, maar ze visten wel in dezelfde vijver van potentiële leden. Bovendien belegden ze allemaal vergaderingen en niet zelden vonden die op dezelfde avond plaats. Vooral in de beginjaren was dit een groot probleem. Zo sprak de voorzitter in november 1922 op de ledenvergadering zijn tevredenheid uit over de opkomst van veertien leden ‘gezien de vele vergaderingen en samenkomsten van deze avond.’⁵ Halverwege de vergadering vertrok bovendien de secretaris naar de zendingsavond in de Oranje-Nassauschool. Hij nodigde de achterblijvers uit om na afloop van de vergadering ook daar naartoe te komen.

De concurrentie kon soms ook nadelig op de verkiezingscampagne werken. Zo zou op 26 april 1922 Tilanus in de Doelen spreken over de aanstaande verkiezingen in juli van dat jaar. Alles was geregeld, maar op 10 april deelde een bestuurslid op de ledenvergadering mee dat de spreekbeurt misschien beter afgelast kon worden ‘aangezien in de Waalsche Kerk een spreker het onderwerp van het Vagevuur zal behandelen en wij dan geen mensen krijgen.’⁶ Dat was blijkbaar een krachtig argument, want zonder enige discussie werd besloten de spreekbeurt van Tilanus af te gelasten. Dit waren natuurlijk ongewenste voorvallen en de situatie verbeterde toen de protestants-christelijke verenigingen hun vergaderingen onderling gingen afstemmen. Dat het verenigingsleven in de loop van 1921 de beschikking kreeg over het Gebouw voor Christelijke Belangen vergemakkelijkte de coördinatie eveneens.⁷

Ook bij de rekrutering van bestuursleden ondervond de kiesvereniging concurrentie. Net als bij veel andere verenigingen werden bestuursleden en vooral voorzitters in gegoede en aanzienlijke kring gezocht. Liefst onder degenen die een zekere bekendheid bezaten doordat ze al bestuurslid waren bij een andere vereniging. Dat had als nadeel dat de aangezochte bestuursleden drukbezette personen waren. Al bij de eerste bestuursverkiezing in 1918 was geen van de vier gekozenen bereid secretaris te worden vanwege de bestuursfuncties die ze bij andere verenigingen uitoefenden, terwijl op de tweede vergadering twee bestuursleden verstek lieten gaan wegens een kerkelijke vergadering waarbij hun aanwezigheid onmisbaar was.⁸

De cumulatie van bestuursfuncties zorgde voor een terugkerend tekort aan kandidaten voor het voorzitterschap. In 1919 bedankte Mandersloot als voorzitter omdat hij lid van de gemeenteraad was geworden. Hij werd opgevolgd door de evangelisch-luthersche predikant Th. Stellwag die in 1923 aftrad wegens drukke werkzaamheden. Zijn opvolger H. Valkenburg kondigde al in januari 1925 zijn afscheid aan met de woorden: ‘In 7 gevallen ben ik voorzitter; in 4 gevallen bestuurslid. Als reserve officier (...) moet ik 8 cursussen bijwonen per jaar.’⁹ Geen avond verkeerde hij meer in huiselijke kring. Ook de nieuwe voorzitter hield er na twee jaar mee op vanwege andere bestuursfuncties die hij bekleedde en vanwege zijn zaak.¹⁰ Gelukkig werd predikant Stellwag bereid gevonden de voorzittershamer nog een keer te hanteren. Na zijn hernieuwde aftreden in 1931 bleek ook Valkenburg bereid te zijn het nog een keer te proberen.

Ook voor andere bestuursfuncties was er bijna steeds een tekort aan geschikte en vooral niet-overbezette kandidaten. Soms leidde dit tot vreemde keuzes zoals in 1937 toen het bestuur ene L.A. van Zetten benaderde met het aanbod om bestuurslid te worden. Van Zetten, lid van de Vereniging van Jonghervormden en zojuist lidmaat geworden, bedankte. In zijn antwoord toonde hij zijn verwondering over het aanbod: 'Afgezien nog van het feit, dat ik op het oogenblik nagenoeg geen enkel uur meer vrij heb, zou ik genoemde functie toch niet goed kunnen aannemen. Het is toch wel wat vreemd, als men niet eens lid van een Vereeniging of Partij is (en zelfs van doel en streven geen duidelijke voorstelling heeft) om dan bestuurslid te worden.'¹¹ Voorzitter Snijders zag hier echter weinig bezwaar in. Dat zou volgens hem vanzelf wel wennen.

Voor de vervulling van het voorzitterschap werd vooral naar gegoede burgers met connecties omgekeken. Van deze personen kon namelijk verwacht worden dat ze financiële middelen wisten aan te boren. De kiesvereniging verkeerde namelijk in vrijwel permanente geldnood. In verkiezingsloze jaren wist de penningmeester net quitte te spelen, maar de uitgaven voor een campagne overschreden bijna altijd het budget. Om de tekorten aan te vullen, moest de voorzitter na de campagne vaak enige heren bezoeken die bereid waren een bijdrage te doneren.

Naast donaties werden tekorten ook bestreden met renteloze voorschotten. Vermogende sympathisanten of leden verstrekten een lening waarvan de aflossing niet zelden werd opgeschort. Bij iemand als voormalig voorzitter Mandersloot stond de kiesvereniging voor honderden guldens in het krijt. Maar ook op andere manieren ondersteunde hij de CHU. Zo gaf hij in 1927 de kiesvereniging de beschikking over een abonnement van achthonderd regels in de *Delftsche Courant*.¹² Bij zijn vertrek uit de gemeente in datzelfde jaar vervielen alle schulden van de kiesvereniging aan hem.

Soms werd bijna geheel op renteloze voorschotten geleund. Zo bestond in 1923 het tekort van de propagandacommissie van 400 gulden bijna geheel uit dit soort leningen. Dat hield wel een zeker risico in, want hoewel in de praktijk veel voorschotten als schenkingen konden worden beschouwd, bleven ze op papier leningen. Een enkele maal kon dat tot onaangename incidenten aanleiding geven. In juli 1923 bijvoorbeeld nam een christelijk-historisch raadslid na een conflict met de kiesvereniging ontslag. Per direct eiste hij zijn renteloos voorschot van 100 gulden op. Dat geld was uiteraard niet voorhanden waarna, staande de vergadering, voorzitter Stellwag en voormalig voorzitter Mandersloot de benodigde gelden ter beschikking stelden.¹³

Het vermogen om kapitaal bij sympathisanten buiten de partij aan te boren is tekenend voor het karakter van de kiesvereniging. Het is nauwelijks mogelijk om deze kring van sympathisanten scherp in beeld te krijgen, maar in ieder geval behoorde daartoe een flink deel van het abonneebestand van *De Nederlander* in Delft. Een vergelijking van de ledenlijst van de kiesvereniging uit 1937 met een lijst van abonnees uit hetzelfde jaar laat namelijk zien dat van de 47 abonnees er maar 25 lid waren.¹⁴ Zes van deze sympathisanten waren vrouw. Een paar van hen

waren weduwen van lokaal vooraanstaande CHU'ers die na het overlijden van hun echtgenoot het abonnement hadden aangehouden. Waarom ze geen lid van de kiesvereniging waren geworden, valt moeilijk te bepalen. Misschien voelden ze zich niet thuis in de door mannen gedomineerde kiesvereniging of vonden ze het ongepast. Hoe dan ook is het natuurlijk opmerkelijk dat zoveel abonnees op de partijkrant geen lid van de CHU waren. Op voorhand zouden we de abonnees immers tot het partij kader rekenen. Zeker de lezers van een krant met een zo uitgesproken profiel als *De Nederlander*. Dat bleek in Delft niet het geval te zijn.

Hoe belangrijk ze ook voor het karakter van de kiesvereniging waren, bovengenoemde zaken verklaren maar voor een deel het weinig geanimeerde partijleven. Hoe vervelend de concurrentie van andere christelijke verenigingen ook was, een belangrijker oorzaak was dat het partijleven door de meeste leden niet als bijzonder aantrekkelijk werd ervaren. De meeste vergaderingen bestonden uit het voorlezen van de notulen, het (her)kiezen van bestuursleden, het kiezen van afgevaardigden naar regionale en nationale vergaderingen en de bespreking van de agenda van de Algemene Vergadering. Dit waren standaardelementen van een ledenvergadering, waaraan ondanks de geconstateerde desinteresse onder de leden niet viel te ontkomen. Wel werden vanaf 1924 pogingen ondernomen de vergaderingen aantrekkelijker te maken door een raadslid een praatje te laten houden over een of ander lokaal actueel onderwerp. Zo sprak in november 1924 Mandersloot over de nieuwe politieverordening van Delft.¹⁵

In januari 1931 werd voor het eerst geprobeerd meer leden en niet-leden te trekken door de jaarvergadering te combineren met een feestavond.¹⁶ In het begin van de avond werd zo snel mogelijk het jaarverslag en het opstellen van de groslijst voor de Statenverkiezingen afgewerkt, waarna een kwartet met de uitvoering van een muziekstuk startte. Daarna volgde tot de pauze nog zang en vioolspel. Na de pauze hield Kamerlid J.M. Krijger een redevoering. De avond was een succes. Na afloop gaven diverse bezoekers zich als lid op, terwijl een collecte 45 gulden had opgebracht.

Ondanks het succes kregen de jaarvergaderingen in 1932 en 1933 geen feestelijk tintje. Geldgebrek verplichtte de kiesvereniging om de jaarvergadering op de gebruikelijke wijze te organiseren.¹⁷ In november 1933 slaagde de kiesvereniging er wel weer in een feestelijke avond te organiseren.¹⁸ De bijeenkomst bestond uit een optreden van het strijkje *Simplicitas*, een rede van J.A. de Visser, opnieuw muziek en een lange pauze met vrolijk rad, vogelpikspel en een sjoelbak. Na de pauze volgden muziek en declamatie. Ongeveer vijfhonderd uitnodigingen waren verzonden en het organisatiecomité had gepoogd vooral dames te interesseren.

Dergelijke feestavonden, die het nuttige met het aangename probeerden te verenigen, stonden garant voor een hoge opkomst van leden en niet-leden. De Unie probeerde deze ontwikkeling ook te stimuleren. In een circulaire van het dagelijks bestuur uit september 1933 werd het organiseren van propaganda-avonden met zang, muziek en declamatie aangemoedigd.¹⁹ Dat het in Delft desondanks bij

incidentele gebeurtenissen bleef, was vooral het gevolg van geldgebrek. Het inzetten van vermaak als middel om bezoekers te trekken, was overigens niet typisch voor de CHU. Andere partijen waren al eerder deze weg ingeslagen om de ook bij hen optredende desinteresse te keren. Zo organiseerden de liberalen dansavonden en toneelvoorstellingen, terwijl de sociaaldemocraten met gezellige avonden bezoekers probeerden te trekken.²⁰

Een verkiezingscampagne was bij uitstek het moment waarop de saamhorigheid van het partij kader kon worden versterkt en bevestigd. Massapartijen als de SDAP en de RKSP hielden optochten, massale bijeenkomsten, verspreidden op grote schaal propagandamateriaal en hielden omvangrijke huis-aan-huiscampagnes. Een partij als de CHU moest echter niet veel hebben van uitbundige verkiezingscampagnes. In het jaarverslag van de afdeling over 1933 werd bijvoorbeeld met tevredenheid geconstateerd dat in Delft het 'snorkende verkiezingsbravour' bij de CHU had ontbroken.²¹ En in 1935 merkte het bestuur op: 'Van verschillende zijden heeft men ons opmerkelijk gemaakt op de keurige wijze waarop wij onze propaganda hebben gevoerd en de waardige toon in onze propagandabrochure.'²²

De christelijk-historische verkiezingscampagne in Delft bestond voornamelijk uit het verspreiden van propagandamateriaal. In 1933 werden 12.500 exemplaren van het verkiezingsnummer van *De Nederlander* verspreid.²³ Daarnaast werden 24 aanplakbiljetten opgehangen, evenals 50 raambiljetten. Een partijlid schilderde een reclamewagen waarmee vrijwilligers door de stad reden. Verder werden enkele advertenties in de lokale kerkbode en in de *Delftsche Courant* geplaatst. Het hoogtepunt van de campagne was de openbare vergadering met Tilanus op 19 april.

Aangezien het publiek bij de openbare vergadering vooral uit sympathisanten bestond, was de reclamewagen eigenlijk een van de schaarse manieren waarmee ontmoetingen met aanhangers van andere partijen plaatsvonden. De gemeente ging bijvoorbeeld het aanplakken van biljetten door partijleden tegen door de bevoegdheid daartoe in handen te stellen van de pachter van de gemeentelijke aanplakborden, de firma Remaco uit Rotterdam.²⁴ Zo hoopte de gemeente ontzien van de stad te voorkomen. Alle politieke partijen konden 25 biljetten bij de politie afgeven. De politie voorzag ze van een stempel en Remaco plakte ze op de borden aan. De gemeente deed een dringend verzoek aan de besturen van de kiesverenigingen om ervoor te zorgen dat hun leden niet op eigen houtje zouden gaan plakken. Ook stelde het gemeentebestuur het op prijs wanneer de besturen kladden en kalken op plaveisel en schuttingen zouden tegengaan. Dit beroep was bij de CHU niet aan dovemansoren gericht. Bij de christelijk-historischen bestond al niet veel animo om met de witkwas op stap te gaan, maar het gevolg was wel dat de verkiezingscampagne voor de meeste leden na het verspreiden van de verkiezingskrant eigenlijk wel voorbij was. Een sterk saamhorigheidsgevoel zal er niet door zijn ontstaan.

Ook andere pogingen om gelijkgestemden met elkaar in contact te brengen, waren vaak geen lang leven beschoren. Zo werd in januari 1927 een jongerengroep

opgericht, maar een jaar later was die alweer ter ziele. In november 1932 werd opnieuw een christelijk-historische jongerengroep opgericht, maar ook deze bleek niet levensvatbaar. Ruim twee jaar later gooide de leiding het bijltje erbij neer wegens gebrek aan interesse.²⁵

De CHU in Delft slaagde er niet in om een levendige partijcultuur te scheppen. De meeste leden bleven consequent weg van de als saai ervaren vergaderingen. Sympathisanten die de kiesvereniging financieel ondersteunden of abonnee van *De Nederlander* waren, bleken niet bereid lid te worden. Toch was er een kleine groep leden die zich nauw verwant voelde met de CHU en teleurgesteld was over de geringe animo. Zij werden bestuurslid en lieten zich graag afvaardigen naar regionale of nationale vergaderingen, waar ze gelijkgestemde en even enthousiaste partijleden uit andere streken konden ontmoeten. Zo kwamen op zaterdag 13 januari 1923 in Delft 61 afgevaardigden bijeen voor de ledenvergadering van de Statenkringvereniging Delft. Na opening van de vergadering werden de 131 kandidaten van de groslijst door de voorzitter besproken waarna de stembiljetten werden uitgedeeld. Terwijl de stemmen werden geteld, beantwoordde Kamerlid Krijger vragen uit het publiek. Dit waren de momenten waarop het kader werd gemotiveerd: 'Een dergelijk contact tusschen kiezer en gekozene is van onberekenbare waarde, ook voor het doorzetten der propaganda', aldus het commentaar in *De Nederlander*.²⁶

De afgevaardigden naar de Algemene Vergadering van de CHU of naar de groepsvergaderingen kwamen steeds uit hetzelfde kleine kringetje. Voorzitter Mandersloot, predikant Stellwag en de bestuursleden Van Woerden en mevrouw J. Lems-Valkenburg behoorden tot de vaste groep. Een belangrijke rol bij de selectie van afgevaardigden speelden de kosten. In de jaren twintig mocht de afdeling Delft zes personen naar de Algemene Vergadering sturen. Van hooguit drie personen werden, hetzij door het hoofdbestuur, hetzij door de afdeling, de kosten vergoed. Met zekere regelmaat meldden Stellwag en mevrouw Lems-Valkenburg zich als afgevaardigden aan buiten bezwaar van de kas. Een dergelijk aanbod werd vrijwel altijd geaccepteerd, zodat deze meer bemiddelde leden steeds verzekerd waren van deelname aan het nationale partijleven.

Nationaal partijleven

Net als een lokale kiesvereniging had ook het hoofdbestuur van de CHU belang bij een florerend partijleven. Het motiveerde de aanwezige partijleden die op hun beurt weer de leden in de kiesverenigingen konden inspireren. En hoewel het hoofdbestuur hier een makkelijker taak had dan het bestuur van een afdeling omdat de afgevaardigden naar een Algemene Vergadering vaak meer betrokken waren dan het gemiddelde partijlid, bleek enige stimulering toch noodzakelijk.

De beschouwingen die in 1918 in *De Nederlander* aan de Algemene Vergadering of aan de groepsvergaderingen werden gewijd, waren vooral functioneel. Een

groepsvergadering was een manier om op evenwichtige wijze een kandidatenlijst samen te stellen, niet een moment om saamhorigheid op te bouwen.²⁷ De discussie rond de nieuwe partijstructuur op de Algemene Vergadering in februari 1918 ging vooral over de vraag in hoeverre afgevaardigden gemachtigd mochten worden voor het uitbrengen van de stem van andere afgevaardigden. Snoeck Henkemans was tegen machtigingen. Ze zouden de dood in de pot zijn. Enkele afgevaardigden met veel machtigingen zouden dan de zaak uitmaken. De meerderheid van de vergadering was echter van mening dat de meeste kiesverenigingen moeite genoeg zouden hebben met het vinden van voldoende afgevaardigden. Men moest er niet op rekenen dat de Algemene Vergadering zich in de toekomst tot een massabijeenkomst zou ontwikkelen. De vergadering besliste daarom dat maximaal vier stemmen mochten worden overgedragen.²⁸

De meerderheid had het ditmaal echter bij het verkeerde eind. De bezoekersaantallen liepen snel op; van 180 in 1918 naar 238 in 1920 en 308 in 1921. In 1922 kwamen er al meer dan 400 bezoekers, terwijl het aantal in 1925 al boven de 500 lag. De stijging zwakte daarna wel wat af, maar stakte bepaald nog niet. In 1932 werd de grens van 600 bezoekers gepasseerd. Twee jaar later werden zelfs 702 personen geregistreerd. De bezoekers waren niet alleen afgevaardigden, maar ook gewone leden die eveneens toegang hadden, zij het zonder stemrecht.

Voor een aantal afgevaardigden was de Algemene Vergadering of partijdag, zoals de bijeenkomst ook wel werd genoemd, te zakelijk. De vergadering besteedde een groot deel van de tijd aan de door de kiesverenigingen ingediende moties. Al snel ontstond er, net als dat later op lokaal niveau het geval zou zijn, behoefte aan een meer gezellige atmosfeer. In 1922 sloot de Algemene Vergadering daarom met een gemeenschappelijke maaltijd in de artistieke eetzaal van het Jaarbeursgebouw. Ook ministers en Kamerleden schoven aan. Dit was een mooie gelegenheid om contact te houden met het kader.²⁹ In 1932 nam het partijbestuur een proef met een tweedaagse Algemene Vergadering. Hierdoor ontstond ruimte voor andere activiteiten zoals een bezoek aan de binnenstad van Arnhem, waar de vergadering dat jaar werd gehouden. Dat beviel toch niet helemaal, want in 1933 en 1934 keerde de Unie weer terug naar de eendaagse vergadering.

Het beeld van de christelijk-historische Algemene Vergadering werd bepaald door gezelligheid, een samenzijn van gelijkgestemden gesymboliseerd door de invoering in 1935 van gekleurde stemvlaggetjes. Een oranje vlaggetje om vóór te stemmen en een wit vlaggetje om tegen te stemmen.³⁰ Toch waren de algemene vergaderingen tijdens het interbellum vaak helemaal niet zo gezellig. De verwerping van de plaatselijke keuze door de meeste christelijk-historische Eerste Kamerleden in 1925, de Vaticaan crisis en de voortdurende strijd van de Malcontenten en Goedgezinden tegen Snoeck Henkemans zorgden regelmatig voor een onaangename sfeer.³¹ Pas na de stabilisering in de tweede helft van de jaren twintig werd de sfeer meer ontspannen.

Veel gemoedelijker verliepen de groepsvergaderingen. Op de groepsvergadering van Overijssel en Gelderland in maart 1929 in de Buiten-Sociëteit te Zutphen verschenen meer dan 150 afgevaardigden. Het was een samenkomst van bekenden:

De zware rookdamp, die ons bij 't binnenkomen tegenwalmt, vermag niet een indruk van intimiteit en vriendelijkheid weg te nemen. De ingewijde, die meer dergelijke samenkomsten bezocht, herkent alras de mannen der Veluwe, uit den Achterhoek, Twente en 't overige land van Overijssel. Burgemeesters, wethouders, leeraren, textielarbeiders, landbouwers, onderwijzers, enz. zijn hier bijeengekomen en lieten hun dagtaak in den steek om vandaag gezamenlijk te beraden, wie zij, bij voorkeur, geschikt achten om ons volk straks in de Tweede Kamer te vertegenwoordigen.³²

Na een uitvoerige bespreking van de kandidaten volgde een stevige lunch, waarna de stemming plaatsvond.

De groepsvergadering was samen met de Algemene Vergadering van een kamerkring een regionale wapenschouw; de Algemene Vergadering van de Unie was de nationale wapenschouw. Hier ontmoette het partijkader elkaar en de ministers, Kamerleden en bestuursleden. Een ruwe schatting van de omvang van dit kader komt, gebaseerd op de bezoekersaantallen van de vergaderingen, op ongeveer duizend tot vijftienhonderd personen. Dat waren de mensen die de verbinding legden tussen het nationale partijleven en de lokale kiesverenigingen.

Het kader werd ook aan de Unie gebonden door de zogenaamde zomerconferenties die vanaf 1922 in Lunteren werden gehouden. Het idee om een vierdaagse conferentie te organiseren was afkomstig van het regionale kopstuk en hoofdbestuurslid W.F.C. van den Broek uit Zwolle. Hij wilde in plaats van een strak georganiseerde werkconferentie een meer informele bijeenkomst waarin lezingen en debatten afgewisseld werden met ontspanning. Hoofddoel was de vestiging van een onderlinge band. Daarvoor moest de top van de Unie ook aanwezig zijn.

De eerste zomerconferentie werd van 19 tot 22 juli 1922 gehouden. Er hadden zich 98 leden aangemeld, onder wie twintig vrouwen. De kosten bedroegen vijftien gulden per persoon. Voor veel deelnemers zou een zomerkamp naar verwachting even wennen zijn: 'De Kampchef met zijne 4 wakkere medewerkers (...) hadden zich inwendig reeds vermaakt over de oude politieke heeren en de bezadigde dames, die met de onbekende veldregelen en de sobere kampinrichting niet goed terecht zouden kunnen.'³³

Op de eerste avond van de conferentie hield Schokking een lezing over de uitslag van de verkiezingen waarbij de CHU flink had gewonnen. Daarna volgde een korte godsdienstoefening en een gezamenlijke avondwandeling. De donderdagmorgen werd geopend met een wandeling over de heide waarna een lezing volgde. Na de lunch was er gelegenheid voor een wandel- of fietstocht. De avondlezing werd gevolgd door gezamenlijke avondzang. Op vrijdag werd de ochtendwandeling gevolgd door een lezing over de economische ontwikkeling van Nederlands-Indië.

Vanwege de hitte werd de lezing in de schaduw van het bos gehouden. Ook de laatste avond werd besloten met zang en godsdienstoefening. Volgens het verslag was het doel van de conferentie ruimschoots behaald: 'Velen van hen kwamen Woensdagmiddag als vreemden voor elkander; maar allen scheidden wij Zaterdagochtend als oude vrienden.'³⁴

Het aantal deelnemers aan de zomerconferenties steeg sterk in de loop der jaren. Naast degenen die alle vier de dagen bleven, waren er ook dagbezoekers. In 1937 waren er ruim 230 inschrijvingen en nog eens honderd bezoekers op woensdag en op donderdag.³⁵ In dat jaar waren kopstukken als De Geer, Schokking, Tilanus en Katz alle dagen present, terwijl ook de ministers Van Boeijen en Slotemaker de Bruïne de conferentie gedurende een dag bezochten.

Bij elke zomerconferentie werd nauwgezet gewaakt voor een juiste balans tussen ontspanning en ernst. Steeds werd ruimte gemaakt voor gezamenlijke uitstapjes of autotochten. Soms werd het aangename met het nuttige verenigd, zoals in 1938 toen de conferentie in het teken van de werkloosheid stond. Op de vrijdagmiddag werden bezoeken gebracht aan werkverschaffingsprojecten in Ede, Oosterbeek en De Steeg. In het laatste dorp werden gronden die voor de productie van bakstenen waren afgeticheld opnieuw in cultuur gebracht.³⁶

In de jaren dertig werd de opzet van de zomerconferentie uitgesplitst in drie doelstellingen: verdieping van kennis door lezingen, onderlinge kennismaking en gedachtewisseling en de persoonlijke ontmoeting van leden met de kopstukken in kabinet en Staten-Generaal.³⁷ Gezien het trouwe bezoek van die vooraanstaande CHU'ers aan Lunteren en de grote aantallen deelnemers en dagbezoekers werden in ieder geval de laatste twee doelstellingen ruimschoots verwezenlijkt.

De meeste partijen besteedden na 1918 aandacht aan het kader door het organiseren van bijeenkomsten en uitstapjes. Ook probeerden ze specifieke groepen als jongeren en vrouwen door aparte organisaties aan de partij te binden. De oprichting van een christelijk-historische vrouwenorganisatie bleef echter lang uit. Het belangrijkste obstakel was het hoofdbestuur, dat tot 1935 toestemming weigerde te geven voor een aparte organisatie voor vrouwen. In een terugblik uit 1946 noemde Katz, toen oud-voorzitster van de Centrale van Christelijk Historische Vrouwengroepen, het bestaan van de Nederlandse Christen Vrouwenbond een ander belangrijk obstakel.³⁸ Deze bond was in 1919 opgericht onder invloed van de CHU en ARP en had tot doel de protestants-christelijke vrouwen op staatkundig gebied voor te lichten. Daarmee was in de ogen van het hoofdbestuur voorzien in de behoefte aan afzonderlijke vrouwenorganisaties.

De verklaring van Katz voor het uitblijven van een christelijk-historische vrouwenorganisatie is echter eenzijdig. Eerder zagen we dat het hoofdbestuur van de CHU zich in 1919 tegen het oprichten van afzonderlijke kiesverenigingen voor vrouwen verklaard had. Vrouwen en mannen dienden in de bestaande organisaties samen te werken. Dit kan positief worden uitgelegd, maar de geringe bereidheid om in de omgang binnen de kiesverenigingen aan de wensen van de vrouwelijke

leden tegemoet te komen, wijst erop dat de meeste mannelijke CHU'ers weinig genegen waren de vrouwelijke participatie te verhogen.³⁹ Maar ook uit de voorwaarden die het hoofdbestuur in 1935 bij de oprichting van de Centrale stelde, bleek een groot wantrouwen jegens afzonderlijke vrouwenorganisaties. Niet alleen moest het vrouwelijke Kamerlid steeds voorzitter van de Centrale zijn, ook schoven bij de vergaderingen van het centraal bestuur van de Centrale telkens Snoeck Henkemans en Tilanus aan als gedelegeerden van het hoofdbestuur.⁴⁰

De stoot tot de oprichting van de Centrale kwam van de Christelijk Historische Vrouwendag die in maart 1933 in Den Haag werd gehouden. Deze vrouwendag, die in het kader stond van de verkiezingen een maand later, was georganiseerd door J.C. van Amstel-Löben Sels die bij de NCRV een vrouwenhalfuurtje verzorgde. De aanleiding tot de organisatie was het toenemende aantal brieven dat zij van vrouwen ontving over politieke onderwerpen, waaruit volgens haar bleek dat de christelijk-historische vrouwen politiek aan het ontwakken waren.⁴¹ Op de vrouwendag spraken verschillende prominenten, onder wie natuurlijk Katz. De NCRV deed op de radio uitgebreid verslag van de bijeenkomst.

Al tijdens de vrouwendag werd Van Amstel-Löben Sels overstelpt met enthousiaste reacties. Ze hield Katz voor dat het nu zaak was om dit enthousiasme vast te houden en om te zetten in een organisatie die de christelijk-historische vrouwen politiek kon opvoeden.⁴² Door de aarzeling van het hoofdbestuur zou dit langer duren dan verwacht. Intussen werden al op verschillende plaatsen vrouwengroepen opgericht. Uiteindelijk gaf het hoofdbestuur onder de eerder genoemde voorwaarden het groene licht waarna in september 1935 de Centrale kon worden opgericht.

Na een jaar waren er 450 vrouwen bij de Centrale aangesloten en in 1939 ongeveer 800, verspreid over 22 afdelingen. De leden waren zeer onevenwichtig verdeeld. De afdeling Vlissingen telde in 1939 100 leden en de afdeling Haarlem 80, zodat deze twee groepen bijna een kwart van het totale ledenbestand vertegenwoordigden. Veel kleine afdelingen bestonden alleen op papier. In 1939 had Katz met acht groepen al een jaar lang niet of nauwelijks contact gehad.⁴³

De belangrijkste activiteit van de meeste vrouwengroepen bestond uit het organiseren van middag- of avondbijeenkomsten waar christelijk-historische beginselen of actuele onderwerpen werden besproken. De grotere afdelingen nodigden ook spreeksters uit. Ondanks het weinig vitale karakter van een aantal vrouwengroepen voorzagen ze in een behoefte. Voor politiek geïnteresseerde vrouwen boden ze een laagdrempelige kennismaking met de CHU zonder dat ze van die partij lid hoefden te worden. Een groot deel van de leden was namelijk buitengewoon lid, dat wil zeggen: wel lid van de Centrale, maar niet van de CHU.

Het lag in de bedoeling van Katz om de leidsters van de vrouwengroepen tot een actief kader op te leiden. Daartoe organiseerde ze zogenaamde Afgevaardigdenvergaderingen waar bepaalde onderwerpen werden behandeld, zoals de vrouw in het nationaalsocialisme of het voorontwerp houdende beperkende bepalingen inzake de arbeid van gehuwde vrouwen.⁴⁴ De leidsters moesten deze onderwerpen dan weer in hun groepen behandelen.

In het licht van de geringe participatie van vrouwen binnen de CHU zal het niet verbazen dat er tijdens het interbellum maar weinig vrouwen zitting hadden in vertegenwoordigende lichamen. Katz kwam niet verder dan vijftien raadsleden, drie Statenleden en één Kamerlid.⁴⁵ In de grotere steden waren de vrouwelijke raadsleden uit de partij afkomstig. Voor Katz, zelf jarenlang raadslid in Amsterdam, behoeft dat verder geen toelichting. A. de Clercq-Van Lennep, enkele jaren raadslid in Haarlem, was afkomstig uit de plaatselijke vrouwengroep en actief in een studiekring waarvoor ze inleidingen verzorgde.⁴⁶ In Delft had Lems-Valkenburg enkele jaren in de raad zitting. Eerder hebben we haar al leren kennen als een trouw bezoeker van de Algemene Vergadering.

Een aantal vrouwen dat op het platteland zitting had in de gemeenteraad onderhield een heel andere band met de CHU. In Waardenburg volgde in 1931 I.Th. baronesse van Pallandt van Waardenburg en Neerijnen, bewoonster van kasteel Neerijnen, haar twee jaar daarvoor overleden man op die jarenlang zitting in de raad had gehad. Aanvankelijk had ze er niet veel voor gevoeld, maar na aandrang van een groot deel van de bevolking was ze gezwicht. Van een christelijk-historisch gemotiveerde keuze wilde de baronesse dan ook niet weten: 'Mijne zitting in den Raad staat dus geheel buiten de politiek.'⁴⁷

Een vergelijkbaar mechanisme was waar te nemen in Doorn waar een vooraanstaande bewoner van een buitenplaats na zijn overlijden door zijn dochter werd opgevolgd. Na haar overlijden nam vier jaar later een jongere dochter de raadszetel in. Deze laatste schreef Katz dat zij haar lidmaatschap van de raad te danken had aan de positie van haar familie in de gemeenschap waar de bewoners van de buitenplaatsen en kastelen aan veel arbeiders en neringdoenden een eenvoudig bestaan hadden geboden. Dat zij in 1935 haar plaats had moeten afstaan aan een sociaaldemocraat vond zij tekenend voor de ontwikkelingen na de Eerste Wereldoorlog. Allereerst zorgden de nieuwe sociale wetten ervoor dat de buitenplaatsen ontlast werden van de sociale zorg voor de lokale gemeenschap, waardoor de invloed van de bewoners afnam. Ten tweede kwamen veel eigenaren in financiële problemen door de stijgende lonen en belastingen, waardoor de buitenplaatsen minder aan de lokale welvaart bijdroegen. Ook hierdoor verminderde de invloed.⁴⁸

Ook in gemeenten als Zeist en Valburg was de plaats die de familie binnen de gemeenschap innam, belangrijk. In Zeist was het vrouwelijke raadslid bekend door haar sociale werk, terwijl het feit dat ze getrouwd was met een bekende predikant ook heel wat gewicht in de schaal legde. In Valburg was het vrouwelijke raadslid eveneens bekend door haar sociale werk, maar de omstandigheid dat ze haar vader opvolgde, die zestien jaar in de raad had gezeten, was natuurlijk niet onbetekenend. Opmerkelijk genoeg was ze bovendien gekandideerd door de vereniging 'Gemeentebelangen'. Voor Katz was dat echter geen reden om haar uit het rijtje christelijk-historische raadsleden te schrappen.⁴⁹

Slechts een handvol vrouwelijke christelijk-historische raadsleden kwam vanuit de partij in de raad. Op het platteland was dat nauwelijks het geval. Van een aantal mag zelfs betwijfeld worden of ze wel lid van de CHU waren. Ze behoorden eerder

tot de christelijk-historische 'sfeer' dan tot de partij. Juist in die sfeer, in een kring van sympathisanten en in de positie binnen de gemeenschap, kwam het karakter van de CHU als notabelenpartij scherp naar voren. Dit verhinderde niet dat zo toch veel kiezers werden gebonden aan de CHU.

Vitaler dan de vrouwengroepen waren de jongerengroepen. In 1927 werd de CHJG, de Federatie van Christelijk Historische Jongerengroepen, opgericht door een tiental lokale groepen. De organisatie beschikte al direct over een eigen blad: *De Christelijk-Historische Jongeren*. Het aantal groepen steeg snel van 37 in 1929 naar 128 in 1939. In het laatste jaar telde de federatie 3361 leden waarvan 1426 in Friesland en 922 in Zuid-Holland.⁵⁰ Hoewel beide provincies tot de bolwerken van de CHU behoorden, blijkt hier toch een geografisch ongelijke spreiding van de jongerengroepen uit. In andere bolwerken als Utrecht, de Veluwe en Overijssel had het jongerenwerk zich minder voorspoedig ontwikkeld.

Meer dan de kiesverenigingen en de vrouwengroepen ruimden de jongerengroepen plaats in voor vermaak. Zo werd in Friesland voor de pauze een politiek of een principieel onderwerp behandeld, terwijl het na de pauze tijd was voor ontspanning door spel, zang, muziek of een toneelstuk. In de stad nam het vermaak vaak een groter deel van het program in dan op het platteland.⁵¹ De aantrekkelijkheid van de jongerengroepen werd nog vergroot doordat ze gemengd waren. Het hoofdbestuur van de CHJG hield overigens nauwlettend in de gaten dat vermaak niet de overhand kreeg boven vorming. Volgens voorzitter J.W.U. Doornbos dreigde de sterke groei vanaf 1933 veel groepen in gezelligheidsverenigingen te veranderen. Voor Doornbos was vorming het primaire doel van de jongerengroepen. De aldus gevormde leden moesten daarna zelf lezingen verzorgen en aan debatten deelnemen.⁵²

De sterke groei van de jongerengroepen kan voor een belangrijk deel verklaard worden uit een aantrekkelijk program en de gemengde samenstelling, maar ook uit de steun die de partij verleende. In tegenstelling tot de vrouwengroepen stimuleerden kiesverenigingen vaak de oprichting van jongerengroepen. Dat was ook niet vreemd, want de toekomst van de partij was mede afhankelijk van de doorstroming van goed gemotiveerde jongeren die het nieuwe kader konden vormen. Van het nut van goed opgeleide vrouwen was echter lang niet iedereen binnen de CHU overtuigd.

Een hervormde partij

De CHU was een protestantse partij. Dat bleek overduidelijk voor wie een vergadering van de Unie bezocht. Elke vergadering opende met gebed, een korte bijbellezing en gezang, en sloot met gebed. Op toog- en landdagen zongen de aanwezigen vooral psalmen, soms afgewisseld met het Wilhelmus. De CHU wees er echter nadrukkelijk op dat ze geen kerkelijke partij was. Ze had geen exclusieve band met de Nederlandse Hervormde Kerk, zoals de RKSP met de katholieke kerk.

De Unie stond in principe open voor allen die het christendom als grondslag voor de staatkunde accepteerden. Zo wees Tilanus er tijdens de Zomerconferentie van 1937 op dat de CHU lutheranen, gereformeerden, christelijk gereformeerden, baptisten en oud-katholieken onder haar leden telde.⁵³

De steeds opnieuw uitgesproken verzekering dat de CHU geen kerkelijke partij was, heeft echter iets van een mantra. Wanneer het maar vaak genoeg herhaald werd, ging men er vanzelf in geloven. Ideologisch was de CHU inderdaad geen kerkelijke partij, maar de praktijk liet zien dat er innige banden bestonden tussen de CHU en de hervormde kerk. Dat bleek bijvoorbeeld uit het lokale partijleven. Zo waren in Delft twee van de vooroorlogse voorzitters tevens schoolhoofd in dienst van de Nederlands Hervormde Schoolvereniging. Verder werden de strooibiljetten tijdens de Statenverkiezingen van 1919 verspreid door lopers van de lokale kerkbode.⁵⁴ Met behulp van de collecteboekjes van de kerkvoogdij werden tijdens diverse verkiezingen lijsten opgesteld voor huisbezoek en het verspreiden van propagandamateriaal.⁵⁵

Ook werd in Delft aan sympathiserende predikanten gevraagd om verkiezingsadvertenties te ondertekenen. Tijdens een vergadering in 1929 vroeg een van de bestuursleden zich af of het wel gepast was om op die manier stemmen te werven. De voorzitter antwoordde dat de mensen zich anders juist zouden afvragen waarom de predikanten de advertentie ditmaal niet hadden ondertekend.⁵⁶ Het zou maar aanleiding kunnen geven tot geruchten over verstoorde verhoudingen tussen predikanten en partij.

Vooral tijdens crisismomenten kwam de hervormde identiteit duidelijk naar voren. Crisismomenten bij uitstek waren tegenvallende verkiezingsresultaten. Zo verklaarde de afdeling Apeldoorn de slechte resultaten in haar gemeente in 1925 door te wijzen naar de predikanten, ouderlingen en diakenen die niet met de partij hadden meegeleefd. Ze hadden zich niet op vergaderingen laten zien en hadden onvoldoende het beeld uitgedragen dat de CHU een belangrijke taak verrichtte.⁵⁷

De tegenvallende uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen in 1937, waardoor de Unie terugging van tien naar acht zetels, leidde tot veel beschouwingen over de oorzaken van deze teruggang. De hervormde kerk nam in de verklaringen een belangrijke plaats in. Verschillende commentatoren en briefschrijvers pleitten onomwonden voor het profileren van de CHU als een hervormde partij. Als een partij met alleen hervormde kandidaten en als een partij waar de hervormde belangen veilig waren.⁵⁸ Vooral in plattelandsgemeenten, waar bijna geen leden van andere protestantse kerkgenootschappen woonachtig waren, nam de CHU bijna vanzelfsprekend een hervormde kleur aan. Soms werd vanuit de kerk pressie niet geschuwd. Dat overkwam bijvoorbeeld een vrouwelijk christelijk-historisch raadslid in Doorn toen zij na een stemming in de raad aan kerkelijke censuur werd onderworpen.⁵⁹ Vermoedelijk was dit een incident, maar tegelijk ook weer tekenend voor de innige band die op het hervormde platteland tussen partij en kerk kon bestaan.

Voor veel leden en veel kiezers was de CHU een hervormde en zelfs een kerkelijke partij. De nauwe verwevenheid die in veel plaatsen bestond tussen partij, hervormd kerkelijk leven en schoolleven droeg daar in beslissende mate aan bij. De nuances van het beginselprogramma, waaruit aan de ene kant een bijzondere band met de hervormde kerk sprak maar aan de andere kant de partij er voor heel het volk was, zal aan veel gewone leden en kiezers voorbij zijn gegaan. Voor hen zal vooral de praktijk doorslaggevend zijn geweest en in die praktijk was de CHU, en dan met name op het platteland, toch vooral hervormd.

De fascistische verleiding

Onvrede over het functioneren van het parlementaire stelsel, de moeizame coalitievorming, de weinig daadkrachtige regeringen en vanaf 1929 een hevige economische crisis leidde tot de opkomst van rechts-autoritair en fascistische partijen. De laatste werden geïnspireerd door het Italiaans fascisme van Mussolini. Electoraal hadden ze weinig om het lijf. Geen van deze partijtjes wist in de Tweede Kamer door te dringen. Veel succesvoller was de eind 1931 opgerichte Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). De NSB wilde de parlementaire democratie afschaffen. De volksvertegenwoordiging moest een adviserende taak krijgen, terwijl de minister-president ruime bevoegdheden zou verkrijgen. Een krachtig eenhoofdige gezag, waarbij voor politieke partijen nog slechts een rol in de marge was weggelegd.

De NSB poogde aanvankelijk door een gematigd optreden bij zoveel mogelijk partijen electoraal in te breken. De combinatie van krachtig leiderschap onder partijleider A.A. Mussert met een ordelijk publiek optreden wierp aanvankelijk vruchten af. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935 behaalde de NSB 7,9% van de geldige stemmen. Voor Nederlandse begrippen een opvallend resultaat. De NSB slaagde er niet in deze steun vast te houden. Bij de Kamerverkiezingen van 1937 daalde de aanhang tot 4,2%.

De fascistische met hun leidersbeginsel, hun militaristische inslag en gewelddadige strijdmethoden werden in brede kring als on-Nederlands beschouwd. Mussert werd door de gevestigde partijen al snel weggezet als een navolger van buitenlandse voorbeelden. Door de verzuiling kreeg Mussert maar moeilijk toegang tot de aanhang van de meeste gevestigde partijen. Alleen minder verzuilde milieus als de liberale sfeer waren kwetsbaar voor de fascistische verleiding. Bovendien had Mussert in Colijn een aansprekende concurrent. Colijn paste ook meer dan Mussert in de Nederlandse politieke en maatschappelijke verhoudingen.

Op het eerste gezicht leek de CHU een van de meest voor de hand liggende electorale prooi voor de NSB. De CHU legde de nadruk op 'Heel het Volk' en was principieel tegen verzuiling gekant. Juist de eenheidsgedachte van de NSB kon daarom aantrekkelijk zijn voor veel CHU'ers. Tilanus onderkende dit. In zijn aantekeningen na de verkiezingen van 1937 merkte hij op dat de nationale eenheid

waarnaar de NSB streefde in wezen een christelijke gedachte was. Ook de CHU wilde een beweging zijn en geen partij.⁶⁰

De CHU verwierp de NSB om twee belangrijke redenen: het ontbreken van vrijheid en de verwerping van het christendom. Al voor de verkiezingen van 1935, waarin de NSB electoraal zou doorbreken, schilderde de CHU de nieuwkomers af als onchristelijk en als on-Nederlandse na-aperij. De NSB werd in direct verband gebracht met de nazi's. De situatie in Duitsland werd de achterban als afschrikwekkend voorbeeld voorgehouden. Onder Hitler was de gewetensvrijheid verdwenen en was de kerk ondergeschikt gemaakt aan de staat.⁶¹

Het verkiezingsonderzoek naar de electorale aanhang van de NSB laat zien dat de Nederlandse nationaalsocialisten goede resultaten behaalden onder vrijzinnigen en onder de stedelijke middenstand. In bepaalde streken op het platteland behaalde de NSB ook nogal wat stemmen. Vooral in die streken waar het wantrouwen jegens het parlementair stelsel en het regeringsbeleid eerder al was gemobiliseerd door rechts-autoritaire partijen en door plattelandspartijen.⁶² Deze partijen fungeerden daarbij als een doorgangshuis voor de NSB. De kiezers die sterk vastgeklonken zaten in een zuil of in een milieu stapten veel minder vlug over naar de NSB.

De verkiezingsresultaten van de CHU in de jaren dertig geven geen aanleiding te veronderstellen dat veel CHU'ers naar de NSB overliepen. De CHU verloor bij de Statenverkiezingen van 1935 wel duidelijk ten opzicht van de Statenverkiezingen van 1931, maar niet in vergelijking met de Kamerverkiezingen van 1933. Vergeleken met de verkiezingen van de Unie in 1937 kwam het verlies zeer waarschijnlijk niet bij de NSB terecht, zelf ook een grote verliezer, maar bij de ARP die door sterke man Colijn een flinke winst behaalde.

Tabel 8.1 Verkiezingsresultaten CHU en NSB als percentage van het totale aantal geldige stemmen.

Jaar		CHU	NSB
1929	Tweede Kamer	10,5	
1931	Prov. Staten	10,7	
1933	Tweede Kamer	9,1	
1935	Prov. Staten	9,3	7,9
1937	Tweede Kamer	7,5	4,2

Om tweeërlei reden was de aanhang van de CHU relatief immuun voor de NSB. Allereerst was de achterban meer antithetisch ingesteld dan veel voormannen. De antithese was voor veel CHU'ers een scheiding tussen christenen en niet-christenen en daarbij stonden CHU en NSB ieder aan een andere zijde van de scheidslijn. Ten tweede, en daarmee nauw samenhangend, was dat het christelijk-historische milieu meer samenhang bezat dan van de buitenkant misschien waarneembaar was. Dat

kwam niet tot uitdrukking in organisatorische verzuimdheid, hoewel heel wat CHU'ers lid waren van christelijke organisaties, maar meer in een mentale verzuimdheid. In het besef te behoren tot een specifieke groep met eigen kenmerken.

Tijdens het interbellum probeerde de CHU het partijleven te stimuleren door naast de ernstige kant van politiek ook een gezellige kant te ontwikkelen. De Unie was daarin op nationaal niveau succesvoller dan op lokaal niveau. Lokaal hadden de kiesverenigingen te lijden onder de concurrentie van andere hervormde verenigingen en was het draagvlak, ondanks de soms grote ledenaantallen, toch nog vaak te klein.

Veel orthodox-hervormden waren lid van een kiesvereniging vanuit een soort hervormd plichtsbef en niet vanuit politieke betrokkenheid. Een levendige partijcultuur kwam daarom niet van de grond. Op regionaal, maar vooral op nationaal niveau lukte dat beter. De belangrijkste reden hiervoor was eenvoudig. Het reservoir aan meelevende leden waaruit kon worden geput, was vele malen groter dan op lokaal niveau. Maar ook op nationaal niveau achtte de partijtop het geboden een verschuiving in de richting van ontspanning aan te brengen om zo de politieke betrokkenheid op peil te houden.

Ondanks het soms kale partijleven vertoonde de Unie een opmerkelijke stabiliteit en samenhang. Dit kwam voort uit een sterk beleefde hervormde identiteit. De CHU was een orthodox-hervormde partij, maar in tegenstelling tot de antirevolutionairen en de sociaaldemocraten was de partij niet een heel belangrijk instrument om die identiteit vorm te geven. De kerk en het verenigingsleven waren de vormgevers van die identiteit. De Unie vond haar kracht op het platteland en de kleine provinciestedjes. De CHU was daar vaak genesteld in het lokale verenigingsleven, in het lokale milieu. De Unie was de exponent van deze gemeenschappen, niet de vormgever.